

Fikční světy české postmoderní prózy

Bohumil Fořt

Ústav pro českou literaturu AV ČR

V minulém roce spatřila světlo světa zatím nejnovější Doleželova kniha *Heterocosmica II: Fikční světy postmoderní české prózy*. Pro zasvěcené nebylo tajemstvím, že po dvou předchozích knihách *Heterocosmica: Fikce a možné světy* (1998; česky 2003) a *Fikce a historie v období postmoderny* (2008) autor podobnou publikaci chystá, ovšem i pro nezasvěcené jistě nebylo překvapením, že se Doležel snaží aplikovat to, co teoreticky vytvořil a čím podstatně přispěl k teorii fikčních světů (a též výzkumům identity literatury, fikce a fikčnosti), na českou literaturu — analogicky s případem z roku 1993, kdy Doležel představil počestěnou verzi svých *Narativních způsobů v české literatuře* (anglicky 1973, česky 1993 a 2014). Kromě autorova znovuzabydlování se ve své staré vlasti jsme tak u obou knih svědky i nového zabydlování v bohemistických studiích.¹

Z osobních setkání s autorem knihy *Heterocosmica II* vím, že jejím pracovní název byl *Heterocosmica pro Čechy*, který nakonec zvolen nebyl — ovšem při bližším pohledu na knihu je zřejmé, že pojmenovat ji nebylo snadné: není ani „pouhým“ teoretickým rozpracováním témat objevujících se v *Heterocosmích*, není ovšem ani pouhou aplikací těchto témat na český literární materiál. Je něčím mezi oběma variantami. Je to především v doleželovské produkci kniha unikátní. Možná trochu paradoxně je jejím nejtěsnějším blízcem autorova první kniha, *O stylu moderní české prózy* z roku 1960 — obě knihy jsou kreativními aplikacemi systémových teoretických aparátů na českou literaturu, obě zároveň tento aparát spoluvytvářejí. Navíc, jakkoli bylo postmoderní literatuře od doby jejího vzniku věnováno mnoho teoretické pozornosti, a to i v českém prostředí, dá se říct, že Doleželova kniha představuje první systémovou monografii věnovanou této části domácí literární produkce.

Doleželův teoretický přístup k postmoderní literatuře je především přístupem systémovým — tím se řadí po bok takovým koncepcím, jako jsou koncepce Lindy Hutcheonové, Davida Lodge či Briana McHalea. Ovšem Doležel zároveň k postmoderní literatuře přichází ze zcela specifické teoretické pozice teorie fikčních světů. Po letech neúnavného rozpracovávání a cizelování této teorie se Doležel dostává ke specifickému tvaru postmoderního fikčního světa, který pak samozřejmě reprezentuje ústřední středobod jeho nejnovější knihy.

1 O tom, že Doležel ve skutečnosti nikdy tato studia neopustil, svědčí jeho kniha *Studie z české literatury a poetiky* z roku 2008, která je mimo jiné reprezentativním výběrem jeho bohemistických prací.

OPEN ACCESS

Autor sám na začátku úvodu ke knize říká doslova, že „tato kniha není teoreticky objevná“ (Doležel 2014, s. 7) a vzápětí toto tvrzení vysvětluje s poukazem na to, že kniha samotná je výsledkem pokání za opomíjení české literatury. Jistě nemá smysl polemizovat s autorem přesvědčivě vystavěného argumentu, který je, po tom, co bylo řečeno výše, do velké míry validní, ovšem myslím, že má smysl jeho tvrzení poněkud modifikovat, například na podobný výrok: „Tato kniha je prakticky objevná.“ Prakticky hlavně v tom slova smyslu, že představuje teoreticky ucelený a systémový exkurs do fikčních světů české postmoderní prózy a jejích typů. Myslím, že v kontextu české literární vědy neexistuje druhá taková publikace, která by byla s to aplikovat obecně vystavěný systém postmoderních fikčních světů a jejich typů, a přitom tento systém neustále modifikovat se zřetelem na specifika konkrétních textů české postmoderní produkce. Jako taková bude kniha jistě sloužit studentům i odborné veřejnosti jako kanonický spis k dané problematice, vůči kterému se budou chtít nechtít muset ve svých vlastních zkoumáních vymezit.

Je zřejmé, že takové vymezení může mít, a bude mít, mnoho podob. Jakkoli knihu samotnou osobně chápu jako velice přínosnou pro výzkum dané problematiky, dokážu si představit námitky, které mohou být vůči Doleželově pokusu vzneseny — kromě těch, které mohou plynout s nesouhlasem s konkrétními přístupy či strategiemi samotné teorie fikčních světů, na níž Doležel svou koncepci esenciálně zakládá, může být jistě zpochybněna samotná typologie Doleželových postmoderních světů — přesně v tom smyslu, v jakém je (a prakticky to tak často bývá) možné zpochybnit téměř každou klasifikaci či typologii v oblasti natolik jedinečných entit, jakými literární díla bezesporu jsou. Ovšem zkusme si rekapitulovat teoretickou ambici, s níž k tak nelehkému úkolu, jakým reprezentativní typologie českých postmoderních světů je, přistupuje. Od základní myšlenky teorie fikčních světů, která považuje literární texty za sémiotické entity, které mají ve spojení s čtenářovou aktivitou potenci vytvářet specifické, neaktuální možné světy, učinil Doležel již několik zásadních kroků, které ho přiblížily ke konečnému výsledku v podobě *Heterocosmik II*. V první řadě se jedná o mnohaleté rozpracovávání této iniciální idey, jež vedlo k vytvoření svébytné teorie fikčních světů — doslova po několik dekád se tomuto úkolu věnovala skupina světových literárních teoretiků, později i jejich následovníků. Ovšem i ve skupině těchto teoretiků zřetelně vyčnívá právě Doležel a jeho systémová analýza podmínek, strukturace a fungování fikčních světů, jak ji najdeme v kanonických *Heterocosmikách*. *Heterocosmica* tak tvoří teoretický základ, na němž je možné stavět — v tomto případě stavět znamená použít základní systémové rysy teorie fikčních světů a rozpracovat je pro možnost aplikace na konkrétní směr či žánr. Ovšem, aby toho mohl Doležel dosáhnout, musel se soustředit na základní otázku po identitě literatury, tedy se musel zaměřit na problém fikce a fikčnosti — samozřejmě především z důvodu, který činí postmoderní literaturu postmoderní literaturou tam, kde sama hranici fikčnosti a ne-fikčnosti vědomě a schválně smývá. Pro Doležela ukázat rozdíl mezi fikcí a ne-fikcí znamená v první řadě definovat rozdíl mezi fikčními a historickými světy a potažmo především jejich postmoderních variant, jak činí ve *Fikci a historii v období postmoderny*: oba typy světů jsou založeny skrze médium textu (v širokém smyslu) — zatímco ty první jsou ze své podstaty nedoplnitelné, ty druhé mohou být doplňovány v souladu se změnou našeho vědění o světě. Ovšem v případě postmoderní fikce a historie

se situace komplikuje právě o specifické prostředky, které postmoderní fikční i historická produkce používá pro tvorbu svých specifických světů, které rozdíly mezi fikcí a historií relativizují. Právě zde položil Doležel základy typologie postmoderních (fikčních) světů, na niž v *Heterocosmikách II* úspěšně navazuje, když přitom vychází z axiomu, že zásadní rozdíl mezi fikčními a nefikčními (historickými) světy existuje i v případě postmoderní produkce:

Ztotožňování aktuálních a fikčních entit je projevem primitivního pojetí fikce, které se vyznačuje takovými normativními požadavky, jako že fikční postavy musí být „živé“ nebo „plnokrevné“, že jejich charakter musí odpovídat prostředí, že fikční historické osoby nebo události nesmějí porušovat historická fakta apod. Tyto normy fikční sémantika popírá. Nejen ignorují podstatné rozdíly mezi aktuálními a fikčními entitami, ale také z fikce vylučují vše mimořádné, bizarní a fantastické, vše, co vytváří tvůrčí lidská imaginace (Doležel 2014, s. 30).

Tento axiom je nezbytný pro uchopení tak specifických a variabilních světů, jakými světy postmoderní bezesporu jsou.

Jaké jsou tedy fikční světy české postmoderní prózy? Doležel si vskutku dal velkou práci s tím, aby ve své knize neopomněl žádný z důležitých vývojových stupňů české postmoderní prózy, žádný z jejich důležitých jednotlivých projevů, a to včetně těch, které se odehrály na cestě k jejímu ustavení — jsa si vědom specifčnosti české postmoderní literatury, Doležel tak hledá i její specifické zdroje. Zcela pochopitelně si v prvním sledu všimá skupiny vybraných děl české moderní literatury a specifik fikčních světů, které tato díla zakládají. Tyto jinak jasně rozrůzněné fikční světy souborně charakterizuje pomocí jejich aletické dominanty² a klade si úkol uplatnit „teoreticky vypracovanou typologii aletických světů na českou fikci tohoto období“ a položit si otázku, „jak jsou v ní různé aletické typy světů zastoupeny a tvarovány“ (tamtéž, s. 24). Doležel tak rozlišuje mezi realistními (Hostovský), fantazijními, kouzelnými a hybridními světy a jejich podtypy (Čapek, Michal, Koťátko, Ajvaz). V konkrétních rozbořech pak Doležel pomalu, ale jistě dostává k hranici mezi modernou a postmodernou — především právě specificky bizarní světy Koťátkovy a Ajvazovy, rozebírané na konci první části knihy, nás přes tuto hranici přenášejí a v části druhé se už autor přímo soustřeďuje na českou postmoderní prózu a zabývá se specifiky jejich fikčních světů. Postupně tak věnuje svou pozornost vybraným dílům české literatury, v jejichž fikčních světech rozeznává rysy typicky postmoderního ustrojení. Fikční světy české postmoderní fikce rozděluje Doležel na světy metafikční (Řezáč), paralelní (Pecka), kolážovitě (Kundera), posmrtné (Hrabal), logicky nemožné (Hodrová) a smíšené (Kratochvíl). Jakkoli je zřejmé, že Doležel při této klasifikaci vychází ze svých předchozích, ryze teoretických úvah, je možné vidět, že věnuje svou praktickou pozornost pouze těm variantám postmoderních fikčních světů, které jsou

2 Doležel v *Heterocosmikách* (2003) rozlišuje mezi extensionálními a intensionálními strukturami fikčních světů a ve spojení s těmi extensionálními uvádí čtyři typy modálních omezení vkládaných na fikční světy: jedná se o omezení *aletická*, *deontická*, *axiologická* a *epistemická*, která strukturují fikční světy a jsou nutnou podmínkou tvorby příběhů.

v českém kontextu význačné, a tyto varianty poté podrobuje detailnějšímu zkoumání a charakterizuje je jako konkrétní podtypy postmoderní fikce. Nejedná se tak o pouhou aplikaci teoreticky vytvořené klasifikace postmoderních fikčních světů, nýbrž spíše o aplikaci fikčně světových nástrojů na konkrétní texty, která teoretika ovšem zpětně vede k novým a novým dílčím explikacím. Metoda cik-cak, jejímž je Doležel věrným stoupencem a neúnavným popularizátorem a která jej provází po podstatnou část jeho teoretického života, je tak v *Heterocosmikách II* bezesbytku využita a naplněna. Tato metoda ostatně umožnila Doleželovi zhodnotit se i třetí části jeho knihy, která pojednává o fikčních a historických narativech a jejich extrapolaci do říše české postmoderní literatury. V této kapitole tak zúročuje nejenom teoretický potenciál *Heterocosmik*, ale především i potenciál *Fikce a historie v období postmoderny* — metodou cik-cak pak zkoumá českou faktovou, historickou a zvláště profaktovou fikci, aby tak popsal další z esenciálních rysů postmoderní literární fikce. A konečně, v samém závěru své knihy Doležel v kapitole nazvané „Postmoderní narativní text“ nabízí svůj vlastní teoretický návrh, pomocí něž definuje postmoderní narativní fikci.

Teoretických návrhů definujících postmoderní (fikční) literaturu máme dnes, po dekadách postmoderních zkoumání, k dispozici hned několik — některé založené více systémově, jiné s volnější (argumentační) strukturou. Zdá se mi však, že mezi ty nejskloňovanější patří návrhy Lindy Hutcheonové, Briana McHalea či Davida Lodge. Každý z těchto teoretiků přistupuje k problematice postmoderní literatury ze specifických pozic. Linda Hutcheon ve svých klíčových knihách, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction* (1988) a *The Politics of Postmodernism* (1989), nahlíží postmodernistický fenomén v širších politickokulturních kontextech: její obecnou tezí je, že postmoderna spojuje primárně otázky historie a sebereflexe na jedné straně a sekundárně otázky politiky, její parodie a kritiky na straně druhé. Hutcheonová tak zřetelně spojuje silný epistemologický rozměr (Jak můžeme znát minulost dnes a co o ní můžeme vědět?) s rozměrem ideologickým (politické struktury, jakožto historickou konvencí zavedené konstrukty, jsou neustále relativizovány a dekonstruovány). Postmoderní román tak, podle Lindy Hutcheonové, propojuje výše zmíněné kontexty se specifickými strategiemi jejich výstavby — konečným vyzněním této mixtury je relativizace našeho vztahu k minulosti i současnosti jakožto ke specifickým epistemologickým a politickým konstruktům.

Brian McHale ve své knize *Postmodernist Fiction* (1987) spojuje, podobně jako Linda Hutcheonová, postmoderní fikci s obecnějšími kategoriemi — jeho definice je rozprostřena mezi dvěma tradičně filosofickými disciplínami: epistemologií a ontologií. McHale tak definuje postmoderní fikci pomocí její ontologické dominanty a vyděluje ji tak vůči fikci modernistické, již charakterizuje dominanta epistemologická. McHale velice instruktivně charakterizuje tuto známou distinkci pomocí dvou sad možných otázek, které se k jednotlivým druhům fikční produkce váží: k modernistické fikci se váží otázky související s poznatelností světa a s rolí jedince při poznávání světa, zatímco k fikci postmodernistické se váží otázky související s podstatou (zobrazeného i reálného) světa a se vztahem mezi jedincem a světem. Je samozřejmé, že takové dělení nemůže fungovat striktně dichotomicky: vzhledem k tomu, že v rámci barvitého pole fikce není zpravidla možné zcela oddělit epistemologický a ontologický kontext, na což samozřejmě Brian McHale poukazuje, proto také mluví o dominantě, která stojí v popředí, zatímco druhý kontext je odsunut do pozadí.

Vidíme, že jak Linda Hutcheonová, tak Brian McHale se snaží definovat obecně fenomén postmoderny, a konkrétně i postmoderní literatury, pomocí obecných filosofických, kulturních a politických konceptů, v jejichž rámcích se pak sekundárně soustřeďují na konkrétní prostředky, strategie a jejich konstelace využívaných v postmoderní fikci a jejích žánrech. Je pochopitelné, že se poukazují na ty prostředky, které v dnešním detektování postmoderní fikce již zcela zdomácněly — všímají si tak mimo jiné stylové ekleze, metafikčních postupů spojených jak se specifickou sebeodhalující rolí autora či vyprávění samotného, multiplikace a zónovosti postmoderních fikčních světů či relativizace a míšení fikčních a nefikčních diskurzů a entit.

Právě z pozic deskripce postmoderního instrumentáře (tzn. použité prostředky a strategie), tentokrát bez obecně ideových zastřešujících rámců, přistupuje k otázce postmoderní tvorby i David Lodge. Ten ve své knize *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Methonymy and the Typology of Modern Literature* (1977) rozlišuje pět základních obecných strategií postmoderny: protiklad, nesoudržnost, nahodilost, přemíru a zkrat. Tyto strategie používá postmoderná k tomu, aby se vyhnula modernistickému (metaforickému) způsobu psaní na jedné straně a antimodernistickému (metonymickému) způsobu psaní na straně druhé. Ovšem teoretiků, kteří poukazují na textově založená specifika postmoderní fikce, je možné jmenovat hned několik. A vlastně k nim můžeme z určitého úhlu pohledu zařadit i Lubomíra Doležela, který ovšem v této skupině zaujímá exkluzivní místo: jak jsme viděli, nedefinuje specifika postmoderní fikce na základě specifík fikčních textů, nýbrž světů, které postmoderní fikční narativy zakládají. Byli jsme mimo jiné svědky toho, jak Doležel klasifikuje konkrétní fikční světy konkrétních literárních děl a jak některé z těchto světů považuje za světy ryze postmoderní — tento přístup se tedy, až na to, že je založen na fikčních světech, nijak zásadně obecně neliší od podobných klasifikačních přístupů. Nicméně, Doležel ve svých *Heterocosmích II* dodává výzkumu postmoderní fikce ještě jinou přidanou hodnotu: jakkoli se ve svých úvahách o postmoderní fikci prezentovaných především již v *Heterocosmích a* ve *Fikci a historii v období postmoderny* neomezuje čistě na český kontext a zůstává tak ve svých klasifikacích na obecné úrovni, v souvislosti s *Heterocosmí II* je situace poněkud odlišná: Doležel staví své teze týkající se české postmoderní fikce do širšího, především poetologického a literárně vývojového kontextu. Právě v samotném závěru své knihy tak formuluje stěžejní hypotézu o spojení české postmoderní fikce s aleatorickým principem tvorby fikce: „Jestliže přijmeme aleatoričnost jako princip významové výstavby postmoderního narativního textu, pak se nám může podařit zahrnout pod tento princip několik důležitých specifických jevů, které odhalily naše předchozí analýzy“ (Doležel 2014, s. 167). Doležel následně uvádí, že předchozí analýzy ukázaly skutečnost, že aleatorický princip zpravidla není dominantní pro lexikální výstavbu postmoderního textu, nýbrž dominuje výstavbě a skladu větších textových celků, kde je primárně spojen s technikou koláže: „Mezi těmito póly je široký a plodný prostor pro hlavní tvůrčí postmoderní ofenzivu, pro originální, vynalézavé narativní experimenty“ (tamtéž, s. 168). Tento aleatorický princip, který je esenciální pro tvorbu postmoderních fikčních světů, je podle Doležela důsledkem filosofie dekonstrukce, která se právě na kolbišti postmoderní fikce zaslouhuje o specifičnost jejích fikčních světů. Doležel tak uzavírá celý kruh svého zkoumání pojmenováním obecného principu a řadí se tak po bok těch výše zmíněných „prin-

cipiálních“ teoretiků postmoderny, jako jsou Brian McHale či Linda Hutcheonová. Teď už zbývá jen ponechat teoretikovu publiku, aby docenilo přínos doleželovského návrhu a začlenilo jej do svých budoucích úvah o tak specifickém fenoménu, kterým postmoderní fikce bezesporu je.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu 13-29985S GA ČR „Slovník literárněvědného strukturalismu“.

LITERATURA

- Doležel, Lubomír. *Heterocosmica: Fikce a možné světy*. Praha : Karolinum, 2003 [1998].
- Doležel, Lubomír. *Heterocosmica II: Fikční světy postmoderní české prózy*. Praha : Karolinum, 2014.
- Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London — New York : Routledge, 1988.
- Hutcheon, Linda. *The Politics of Postmodernism*. London — New York : Routledge, 1989.
- Lodge, David. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy and the Typology of Modern Literature*. Ithaca — New York : Cornell University Press, 1977.
- McHale, Brian. *Postmodernist Fiction*. London — New York : Routledge, 1987.

FICTIONAL WORLDS OF CZECH POSTMODERN PROSE

The study primarily deals with Lubomír Doležel's latest book, *Heterocosmica II: Fictional Worlds of Postmodern Czech Prose* — its main aim is not only to analyse and describe Doležel's newest contribution to the investigation of the theory of postmodern literature but also to compare the methodological preconditions of his approach to this type of literature with other crucial approaches. Therefore, the crucial theses of his system of postmodern literature are critically compared with those of the approaches of Linda Hutcheon, Brian McHale, and David Lodge.

KLÍČOVÁ SLOVA:

- Lubomír Doležel — Linda Hutcheonová — Brian McHale — David Lodge — postmoderní literatura — česká próza — fikční světy
- Lubomír Doležel — Linda Hutcheon — Brian McHale — David Lodge — postmodern literature — Czech prose — fictional worlds

Bohumil Fořt (1973) působí jako teoretik literatury na ÚČL AVČR, v. v. i., a na Masarykově univerzitě v Brně. Je autorem pěti knižních publikací a čtyřiceti odborných studií. Zabývá se teorií fikčních světů, literárněvědným strukturalismem a teorií vyprávění.